

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

gugvard57@gmail.com

ID 0009-0002-9858-5926

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-93

**XX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ՔՍԱՆԱՄՅԱԿԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ
ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ 1950-
ԱԿԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ***

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, ազգային, խորհրդակալ
դպրոց, հանրակրթություն, պատմագիտություն, մանկա-
վարժություն:

Ներածություն

Ներկայումս մեր հանրապետության հանրակրթու-
յան բնագավառում կատարվող բարեփոխումները նպա-
տակ են հետապնդում ստեղծել ժամանակի պահանջնե-
րին համապատասխանող հանրակրթական համա-
կարգ: Դրանով պայմանավորված՝ հասարակական հե-
տաքրքրություն է դրսևորվում նախորդ ժամանա-
կաշրջանների հայ դպրոցի պատմության նկատմամբ:

Արդեն 1950-ական թթ. սկզբներին մեր հանրապե-

* Ներկայացվել է 18.XI.2024 թ., գրախոսվել է 22.XI.2024 թ., ընդունվել է
տպագրության 15.XII.2024 թ.:

տությունում կային գիտական և մանկավարժական մի շարք հաստատություններ, որոնք ուսումնասիրում էին նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմությունը: Խորհրդահայ պատմագիտության կողմից այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարվել: Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների մասին գրվել են մի շարք աշխատություններ:

Հիշատակման արժանի են մանկավարժ-գիտնականներ Ա. Շավարշյանի, Մ. Սանթրոսյանի, Ա. Մովսիսյանի և պատմաբան Ա. Աբրահամյանի աշխատությունները¹:

Ներկայումս անհրաժեշտ է պատմաքննական վերլուծության ենթարկել և հանրագումարի բերել խորհրդահայ պատմաբանների և մանկավարժ-գիտնականների աշխատությունները, քանի որ դրանք գրվել են կոմունիստական գաղափարաքաղաքական դիրքերից և միակողմանի լուսաբանել հայ դպրոցի անցած պատմական ուղին: Կոմունիստական գաղափարախոսությունը պահանջում էր մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայի հիման վրա ուսումնասիրել նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմությունը: Այն պետք է ներկայացվեր որպես հետադիմական և ոչ ժողովրդավարական կրթական հաստատություն, որը ծառայել է միայն շահագործող դասակարգերին:

¹ **Շավարշյան.** 1958: **Սանթրոսյան.** 1953: **Մովսիսյան.** 1958: **Աբրահամյան.** 1959:

Քանի որ մեկ հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ ներկայացնել այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք խորհրդահայ պատմագիտության կողմից կատարվել են նախախորհրդային արևելահայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրության գործում, կանդրադառնանք միայն 1950-ական թթ. հրատարակված այն աշխատություններին, որոնք լուսաբանում են XX դ. առաջին քսանամյակի արևելահայ դպրոցի պատմությունը:

Արևելահայ դպրոցի 1900-1918 թթ. պատմությունը 1950-ական թթ. խորհրդահայ պատմագիտության մեջ

Հայ դպրոցի պատմության մեջ արևելահայ դպրոցի XX դ. առաջին քսանամյակի պատմությունն առանձնահատուկ տեղ է գրավում:

1955 թ. հրատարակվում է Ս. Մովսիսյանի «Ժողովրդական կրթության վիճակը և մարքսիստական գաղափարների տարածումը Հայաստանում (1900-1917)» աշխատությունը²: Այդ ուսումնասիրությունն առաջին փորձն էր՝ գիտականորեն ներկայացնելու նախորդ դարի սկզբներին Արևելյան Հայաստանի և Այսրկովկասի հայ դպրոցական համակարգի պատմությունը: Աշխատության աղբյուրագիտական բազան բավականին հարուստ է վիճակագրական տվյալներով, փաստաթղթերով և տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող մամուլի

² Մովսիսյան. 1955, 10:

հողվածների վերլուծությամբ: Հեղինակը հատկապես անդրադարձել է հայ մարքսիստական մամուլում տպագրված Ս. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի, Բ. Ղարիբջանյանի կրթության հարցերի վերաբերյալ հողվածներին: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ուսումնասիրության առաջին երկու գլուխները, որտեղ հեղինակը վերլուծում է այդ ժամանակաշրջանի արևելահայ դպրոցական համակարգը: Նա մանրամասնորեն ներկայացնում է Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող տարրական ու թեմական դպրոցների թվաքանակը, կանոնադրությունները և ուսումնադաստիրակչական գործունեությունը: Ս. Մովսեսյանն անդրադարձ է կատարել նաև պետական ու մասնավոր կրթական հաստատությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը: Հեղինակի բնորոշմամբ, հայ դպրոցը տվյալ ժամանակահատվածում՝ ռուսական առաջին ժողովրդավարական հեղափոխությունից հետո, առաջընթաց էր ապրում, սակայն առաջին աշխարհամարտի հետևանքով այն կասեցվեց:

Ս. Մովսիսյանի աշխատության դրական կողմերից է այն, որ նա ներկայացրել է հայ մտավորականության պայքարը Ռուսական կայսրության պայմաններում նոր դպրոցի ստեղծման համար: Նա ուշադրություն է հատկացրել նաև XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբին կրթական հաստատություններում մարքսիստական գաղափարների տարածմանը: Չնայած այս աշխատությունը կրում է

«անհատի պաշտանմունքի» տարիների ազդեցությունը, դրական դեր խաղաց հետագա խորհրդահայ ուսումնասիրողների համար՝ պատկերացնելու այդ ժամանակաշրջանում արևելահայ դպրոցի անցած պատմական ուղին:

Նույն թվականին հրատարակվում է «Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության» կոլեկտիվ աշխատությունը³: Նրա առաջին ակնարկի հեղինակ Ա. Մովսիսյանը համառոտ անդրադարձել է նաև արևելահայ դպրոցին՝ ներկայացնելով նրա վիճակը Ռուսական կայսրության տիրապետության և Հայաստանի առաջին հանրապետության օրոք: Հեղինակը նախախորհրդային հայ դպրոցը բնորոշել է որպես հետադիմական: Ըստ նրա, «հայ բուրժուազիան և ռեակցիոն կղերականությունը դպրոցի միջոցով աճող սերնդին դաստիարակում էին հպատակության, ստրկամտության ոգով, նրա մեջ պատվաստում էին նացիոնալիզմ»⁴: Առավել մոայլ է նկարագրված այդ ժամանակաշրջանի հայ ուսուցիչների վիճակը: Ա. Մովսիսյանը գրում է, որ «հնամաշ շորերով, ծակծկված կոշիկներով, գունատ դեմքով ու նիհար մարմնով, անօթևան ու թափառական, կարիքի ու ծանր

³ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 8:

⁴ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 8:

հոգսերի տակ ճգնված է եղել նախախորհրդային ժողովրդական ուսուցիչը»⁵: Փաստերը բերելիս նա հիմնականում հենվում է Վ. Լենինի, Ի. Ստալինի երկերից բերված որոշ թեզերի, Ալ. Մյասնիկյանի, Ա. Միկոյանի և ուրիշների հոդվածների ու զեկուցումների, ինչպես նաև Մ. Նալբանդյանի, Րաֆֆու, Հովհ. Թումանյանի գրական ստեղծագործությունների վրա: Սակայն Ա. Մովսիսյանի բերած փաստերը միակողմանի էին և չէին արտացոլում հայ դպրոցի ամբողջական պատկերը նախախորհրդային ժամանակահատվածում: Ընդ որում, նա կոմունիստական գաղափարախոսական դիրքերից ելնելով, նախախորհրդային ժամանակաշրջանի հայ դպրոցն ամեն կերպ հակադրում է խորհրդային դպրոցին:

Հեղինակը գտնում է, որ նախախորհրդային ժամանակաշրջանում «ուսուցման խայտաբղետ սիստեմը՝ մասնավոր, եկեղեցական, պետական և այլ տիպի դպրոցների գոյության պայմաններում, ղեկավարման միասնական կենտրոնի, միասնական ուսումնական ծրագրի բացակայությունը, դպրոցներում գոյություն ունեցող կամայականությունը և այլն, հասցնում էին այն բանին, որ մթագնվում էր երեխաների գիտակցությունը»⁶: Հենվելով Հովհ. Թումանյանի կենսագրությունից և

⁵ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 13:

⁶ Աբրահամյան. 1959, 7:

խորհրդահայ նշանավոր մանկավարժ Սիմակ Սահակյանի հուշերից քաղված որոշ փաստերի վրա, Ա. Աբրահամյանը նախախորհրդային դպրոցները բնորոշում է որպես «տերթողիկյան» և «բարբարոսական մեթոդներով» կառավարվող⁷: Սակայն, իրականում, դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսից Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող կրթական հաստատություններում արգելվել էին մարմնական պատիժները, իսկ դրանք խախտողները ենթարկվում էին պատասխանատվության՝ ընդհուպ զրկվելով մանկավարժական լիցենզիայից⁸:

Անդրադառնալով Ռուսական կայսրությունում հայ դպրոցի վիճակին՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Ճիշտ է նաև այն փաստը, որ նախքան հեղափոխությունը Հայաստանում ժողովրդական կրթությունը գտնվում էր որոշ չափով ավելի բարձր մակարդակի վրա, քան Ռուսաստանի շատ ուրիշ շրջաններում»⁹: Ա. Աբրահամյանը, որպեսզի ցույց տա հայ դպրոցի զարգացվածության աստիճանը, առանց հիմնավորման՝ այն համեմատության մեջ է դնում միջինասիական ժողովուրդների դպրոցների հետ: Սակայն դա ճիշտ չէ, քանի որ հայ դպրոցը գտնվել է այլ տարածաշրջանում և ունեցել է զարգացման իր ուրույն ուղին: Ա. Աբրահամյանի ուսումնասիրության մեջ բերված վիճակագրական թվերը ցույց են տալիս, որ

⁷ **Աբրահամյան.** 1959, 5:

⁸ **Երկանյան.** 1970, 202:

⁹ **Աբրահամյան.** 1959, 7:

1914/15 թթ. ուս. տարվա սկզբին Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում գործել է 459 դպրոց՝ 43738 աշակերտով¹⁰: Դրանից ելնելով, նա ճիշտ եզրակացնում է, որ դա բավարար համարել չէր կարելի, քանի որ «Հայաստանի յուրաքանչյուր 1000 բնակչին ընկնում էր ընդամենը 35 սովորող»¹¹: Ա. Աբրահամյանի աշխատության նորություններից մեկն էլ այն էր, որ օգտագործելով պատմահամեմատական մեթոդը, նա ներկայացնում էր Ռուսական կայսրության ժողովրդական կրթությանը հատկացվող պետական ֆինանսական միջոցները: Հղում անելով Վ. Լենինին, նա գտնում է, որ ցարական իշխանության կողմից ժողովրդական կրթությանը հատկացվող ֆինանսավորումը բավականին չնչին էր՝ Ռուսաստանում՝ 80 կոպեկ, իսկ Հայաստանում ընդամենը 39 կոպեկ, որը չէր կարող համեմատության մեջ դրվել արևմտաեվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի հետ, «քանի որ այդ նույն ժամանակ Բելգիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում յուրաքանչյուր բնակչի կրթության վրա ծախսվել էր 2 – 3 ռուբլի, իսկ Ամերիկայում 9 ռ. 24 կ.»¹²: Իրականում Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող ծխական և թեմական դպրոցների ֆինանսավորումն ու պահպանումը դարեդար հիմնականում իրականացվել էր ժո-

¹⁰ Աբրահամյան. 1959, 6:

¹¹ Աբրահամյան. 1959, 7:

¹² Աբրահամյան. 10:

ղովրդի հանգանակած միջոցների շնորհիվ: Տարրական և թեմական դպրոցները հանդիսացել են հայ ժողովրդի կրթական զարգացման հիմքը, իսկ դրանց վերաբերյալ բացասական դիրքորոշումը ձևավորվել էր կոմունիստական գաղափարախոսության վերաբերմունքից եկեղեցու հանդեպ:

Դպրոցական համակարգը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում

Խորհրդահայ պատմագիտությունը սուր քննադատության էր ենթարկում Հայաստանի առաջին հանրապետության դպրոցական համակարգը:

Ա. Մովսիսյանը գտնում էր, որ «դաշնականների տիրապետության» ժամանակաշրջանում դպրոցը քայքայվել և օրհասական վիճակում էր՝ «գրեթե դադարել էր գործելուց առանց այդ էլ խղճուկ դպրոցական ցանցը»¹³: Իր այս միտքը հիմնավորելու համար նա բերում է թվական տվյալներ, ըստ որոնց, իբրև թե, 1918-1920 թթ. ընթացքում Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գործել է ընդամենը 166 դպրոց՝ 18600 աշակերտով¹⁴: Սակայն այս թվական տվյալները վերաբերում են միայն 1918 թ. կեսերին, երբ Առաջին աշխարհամարտի և

¹³ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 9:

¹⁴ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 9:

թուրքական արշավանքի հետևանքով երկրի դպրոցական կյանքը կաթվածահար էր եղել: Նկատենք, որ խորհրդահայ պատմաբանների և մանկավարժ-գիտնականների մեծ մասն այս թվական տվյալներն են ընդունել որպես հիմք:

Ա. Աբրահամյանի մենագրության մեջ Հայաստանի առաջին հանրապետության դպրոցների վիճակը բավականին համառոտ է ներկայացված: Առանց արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելու, նա գտնում էր, որ Առաջին հանրապետության շրջանում ժողովրդական տնտեսության քայքայման, սովի և համաճարակային հիվանդությունների պայմաններում դպրոցների թիվը կրճատվել էր երկուսուկես անգամ¹⁵:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց նոր՝ ազգային-պետական կրթական համակարգի ստեղծման ուղղությամբ: 1918 թ. սեպտեմբերից հանրապետության կրթական բնագավառում իրականացվեցին ժողովրդավարական բարեփոխումներ:

Եզրակացություններ

Խորհրդային Հայաստանում 1950-ական թթ. հրատարակվեցին հիմնականում նկարագրական բնույթի մի քանի աշխատություններ, որոնք լուսաբանում էին նախախորհրդային արևելահայ դպրոցի պատմությունը:

¹⁵ Աբրահամյան. 1959, 12-13:

Առաջնորդվելով կոմունիստական գաղափարախոսությամբ, հենվելով հայ դասական գրողների և մանկավարժների հուշերի, պետական-կուսակցական գործիչների հոգվածների և զեկուցումների վրա՝ դրանցում արևելահայ դպրոցի պատմությունը ներկայացվում էր միակողմանիորեն: Արևելահայ դպրոցը համարվում էր հետադիմական, որը չէր նպաստել ժողովրդի կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Այդ հեղինակները ուշադրություն չէին հատկացնում հայ եկեղեցու հովանու տակ գործող դպրոցական համակարգին, որն ազգապահպան կարևոր գործոն էր: Չնայած դրան, 1950-ական թթ. հրատարակված այս աշխատություններն առաջինն էին, որ փորձում էին ի մի բերել արևելահայ դպրոցի 1900-1920 թթ. անցած ուղին և հետագա ուսումնասիրությունների հիմք էին:

Նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրությունը հայ գիտնական-մանկավարժների և մշակութաբան-պատմաբանների կողմից շարունակվեց 1960-1980-ական թթ., երբ ստեղծվեցին աշխատություններ, որոնք կարևոր դեր խաղացին հայ մանկավարժություն պատմության զարգացման մեջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. 1959, Ժողովրդական կրթության նվաճումները Սովետական Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 172 էջ:

Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, Երևան, ԵՊՀ, 233 էջ:

Երկանյան Վ. 1970, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 309 էջ:

Մովսիսյան Ա. 1958, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 526 էջ:

Մովսիսյան Ս. 1955, Ժողովրդական կրթության վիճակը և մարքսիստական գաղափարների տարածումը Հայաստանում, Երևան, «Հայպետուսմանկհրատ», 190 էջ:

Շավարշյան Ա. 1958, Հայ մանկավարժներ (XIX դար), հ. 1, Երևան, «Հայպետուսմանկհրատ», 622 էջ:

Սանթրոսյան Մ. 1953, Հայ մեծ լուսավորիչ-մանկավարժ Խաչատուր Աբովյան, Հայպետհրատ, Երևան, 310 էջ:

Гурген В. Варданян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, История восточноармянской школы первых двадцатилет XX в. в советско-армянской историографии 1950-х гг.

Резюме

Труды армянских педагогов-ученых и историков советского периода занимают важное место в истории армянской педагогики. В 1950-х гг. были опубликованы работы, посвященные истории восточно-армянской школы. Опираясь на марксистско-ленинскую методологию, принятую в советской педагогике, и исходя из задач коммунистической идеологии, эти работы односторонне освещали историю восточноармянской

школы первого десятилетия XX века. Её представляли как отсталую и не способствующую повышению образовательного уровня народа, с целью подчеркнуть, что процветание армянской школьной системы стало возможным исключительно благодаря созданию советской образовательной модели.

Ключевые слова: Армения, национальность, советско-армянская школа, общее образование, историография, педагогика.

Gurgen V. Vardanyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor, Coverage of the History of the Eastern Armenian School of the First Twenty Years of the 20th Century in the Soviet-Armenian Historiography of the 1950s*

Summary

The works of Armenian pedagogues-scientists and historians of the Soviet period occupy an important place in the history of Armenian pedagogy. The works dedicated to the history of the Eastern Armenian school were published in the 1950s. Guided by the Marxist-Leninist methodology adopted by Soviet pedagogy and the problems of communist ideology, these works unilaterally covered the history of the Eastern Armenian School in the first twenty years of the 20th century presenting it as retrograde step that did not contribute to the improvement of the educational level of the people. Their purpose was to show that the Armenian school system prospered only thanks to the establishment of the Soviet system.

Key words: Armenia, national, Soviet-Armenian school, general education, historiography, pedagogy.